

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی-پژوهشی

سال هشتم-شماره سوم-پائیز ۱۳۹۴-شماره پیاپی ۲۹

جایگاه و تحلیل تشبیه در دیوان زیب‌النساء مخفی هندوستانی

(ص ۳۷۴-۳۵۹)

محمد میر(نویسنده مسئول)^۱، لیلا شکیبائی^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۱۱/۱۲

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: ۱۳۹۴/۰۹/۰۴

چکیده

تشبیه یکی از مهمترین و محوریت‌ترین عناصر در حوزه علم بلاغت و بیان و نشان‌دهنده وسعت خیال و زاویه دید شاعر است. زیب‌النساء هندوستانی (مخفی) از شاعرانی است که تشبیه در دیوان او جایگاه ویژه‌ای داشته و به دو دسته فشرده و گسترده تقسیم می‌گردد و از لحاظ عناصر مشابهه و تازگی آن، وجه‌شبهه، طرفین تشبیه، اشکال، پویایی و ایستایی و بسامد انواع تشبیه قابل تأمل است. در این پژوهش توصیفی-تحلیلی، جایگاه و چگونگی کاربرد تشبیه در دیوان زیب‌النساء مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. نتیجه پژوهش حاکی از آنست که سادگی، حسی به حسی بودن طرفین تشبیه و بسامد بالای تشبیه بلیغ، مهمترین ویژگی تشبیهات فشرده - با ۷۶۰ مورد و ۷۶/۳۳ درصد- در دیوان زیب‌النساء بوده که این ویژگی در برابر تشبیهات گسترده - با ۱۸۹ مورد و ۲۰/۶۶ درصد- و عوامل دیگری چون: محیط زندگی و تعصب خانوادگی، وجود ردیفهای فعلی و اسمی و قلت تشبیهات مرکب و نو، موجب ایستایی و عدم نوآوری در تشبیهات شعر وی گردیده است و برخلاف پیچیدگی چنان در سبک هندی، تصاویر تشبیهی در دیوان مخفی ساده و به راحتی قابل فهم میباشد.

کلمات کلیدی: زیب‌النساء، صورخیال، تشبیه، دیوان اشعار.

^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه زابل M38_mir@yahoo.com

^۲ کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد ماهشان leilashakibaei@gmail.com

مقدمه

زبان و ادبیات فارسی در طول زمان تغییرات و تحولات بسیاری به خود دیده و سبکها و انواع مختلفی در آن ظهور کرده است. یکی از سبکهای مهم و مطرح در این میان، سبک هندی است که در قرن دهم و یازدهم هجری رواج پیدا کرد، این سبک «بیش از هر سبک دیگری در مبانی نظری و زبانی، وحدت موضوعی و معنایی دارد و از معدود سبکهای شعر فارسی است که میتوان - با کمی توسع نگاه- اصول و مبانی شعریت و نگاه شاعرانه آن را به صورتی یکپارچه و همخوان، استخراج و طبقه‌بندی و تحلیل کرد» (از معنا تا صورت، ج ۲: ص ۸۳۵). برخی از محققان برآنند که این سبک از غزل‌های حافظ و اشعار خاقانی و بابا فغانی ریشه گرفته و بعدها توسط محتشم، نظیری، کلیم، و طالب‌آملی مستقل گشته و سپس، بوسیله صائب به کمال رسیده است (دویست و یک غزل صائب، صص ۲۳-۲۴).

سوال اصلی پژوهش

اصلیترین سوالی که در این پژوهش مطرح می‌باشد، به این قرار است که ساختار و کارکرد تشبیه و جایگاه آن در دیوان زیب‌النساء مخفی هندوستانی چگونه است؟

پیشینه و ضرورت انجام تحقیق

بر طبق بررسیهای انجام گرفته در زمینه «جایگاه و تحلیل تشبیه در دیوان زیب‌النساء مخفی هندوستانی» هیچگونه پژوهشی مشاهده نگردید. بنابر این با توجه به مطالعات انجام شده در زمینه این تحقیق و اهمیت موضوع مورد بحث و اینکه اشعار زیبا و پر مضمون این شاعر کمتر مورد توجه پژوهشگران و علاقه‌مندان به زبان و ادب فارسی قرار گرفته است. لذا انجام تحقیقی جامع درباره تشبیه در کلام وی، ضرورت دارد.

شیوه پژوهش

در این مقاله توصیفی- تحلیلی در ابتدا کل دیوان مورد بررسی قرار گرفت و نمونه‌های تشبیهی آن استخراج گردیده و برای جلوگیری از اطالۀ کلام، به جز ابیات معدودی بعنوان شاهد مثال، بسیاری از شواهد و انواع مربوط به تشبیه با ذکر شماره بیت و صفحه بیان شده است و شیوه ارجاع شواهد چنین است که اعداد ذکر شده در مقابل ترکیبات اضافی و زیر ابیات به ترتیب از چپ به راست، شماره بیت و شماره صفحه می‌باشد.

۱- زیب‌النساء مخفی هندوستانی

شاعران مطرحی در سبک هندی ظهور کرده و در اوج قرار گرفتند که یکی از آنان، بانو زیب‌النساء مخفی هندوستانی (۱۰۴۸- ۱۱۱۴ه.ق) دختر اورنگ‌زیب از پادشاهان بزرگ سلسله گورکانی هندوستان است. پدرش برای تربیت او بانویی از دربار به نام مریم را انتخاب کرد (تلمیح اشخاص در

دیوان مخفی، ص ۲۰۸). وی «در جوانی به آموختن زبان تازی، ریاضی و اخترشناسی پرداخت، چاه‌سرای را به زبان تازی آغازید ولی پس از آن به پارسی شعر سرود. او به آموزگار و عموی خود داراشکوه که باورهای صوفیانه‌اش مرده‌ریگ اوست، سخت دل‌بسته بود» (تاریخ ادبیات ایران، ص ۱۲۵۲). او در اشعار خود «مخفی» تخلص میکرد و با اینکه دختر شاه بود، درویشانه میزیسته و از نویسندگان و شاعران حمایت میکرد. زیب‌النساء به خاطر کیش و سنت خشک و سرد پدر «بیشتر به زهد روی آورده و از هرگونه دل‌سپاری به لذتهای دنیوی کناره‌گیری کرد و بیشتر ایام خود را به دانش‌اندوزی و سرودن شعر گذراند» (زن از کتیبه تا تاریخ، ج ۱: ص ۹۹۱). وی تا پایان عمر ازدواج نکرد و در ۶۵ سالگی در دهلی بدرود حیات گفت.

زیب‌النساء با زبان نرم و انعطاف‌پذیر فارسی سخن‌سرای کرده است که شعر وی «از طبع روان، ظرافت اندیشه و خاطر حساس او حکایت دارد و مضمونهای لطیف در جای‌جای سخن او جلوه‌گر است» (حیات زیب‌النساء مخفی در پرتو کلامش، ص ۱۴۲). اشعار زیب‌النساء منعکس‌کننده حالات روحی و لحظات تنهایی او میباشد و «زبان و بیان اشعارش بسیار ساده است و بین مردم تاجیک شهرت بسیار دارد» (یاد یار مهربان، ص ۲۲۷). این شاعر هندی از حافظ بسیار تأثیر پذیرفته است و این تأثیر در انتخاب قافیه و ردیف غزل‌هایش، واژگان و ترکیبات مشابه و اندیشه و مضامین شعری نزدیک بهم به چشم می‌خورد (تأثیرپذیری زیب‌النساء مخفی از حافظ، ص ۱۲۳). توجه به شاعر بزرگی چون حافظ، و قوه تخیل و ثبت لحظات و حالات روحی، موجب خلق تصاویر ساده و در عین حال زیبا در دیوان زیب‌النساء شده است، که در این میان تشبیه از عناصر مهمی است که وی بیشترین توجه را به آن داشته و به مدد آن تصورات، مکنونات قلبی، ناکامی و شادیهای خود را ابراز میدارد.

۲- تشبیه در دیوان زیب‌النساء

تشبیه از ارکان مهم بلاغی و در واقع جزء ذاتی ادبیات است که نشان‌دهنده وسعت خیال و زاویه دید شاعر است، زیرا شاعر به وسیله تشبیه، میان عناصر و اشیاء ارتباط برقرار میکند و برای آنها وجوه شباهت قائل میشود.

در کتب بلاغی تعاریفی از تشبیه ارائه شده که وجه اشتراک همه این تعاریف، ذکر «همانند کردن چیزی به چیز دیگر» میباشد. شمس قیس رازی میگوید: «تشبیه عبارت است از چیزی به چیزی مانند کردن و در این باب از معنی مشترک میان مشبه و مشبه‌به چاره نبود و چون چند معانی به یکدیگر افتد و تشبیه همه را شامل شود، پسندیده‌تر و کاملتر بود» (المعجم فی معاییر اشعار العجم، ص ۱۳۶). یعنی هر چه دایره تشبیه بازتر باشد و وجوه شبه بیشتری را شامل شود، آن تشبیه بهتر است. سایر تعاریفی که در زمینه تشبیه صورت گرفته است، بر همین مبنا میباشد (العمده فی

محاسن الشعر و آدابه، ص ۲۸۶؛ هنجار گفتار، ص ۱۴۴؛ معالم البلاغه، ص ۲۴۴؛ سفر در مه، ص ۲۱۴؛ جواهرالبلاغه، ص ۱۲).

حضور و کاربرد تشبیه در دیوان شعر شاعران عربی و پارسی و نویسندگان علم بلاغت، نشان از اهمیت و ارزش این عنصر بلاغی در نزد این افراد دارد. سکاکی در خصوص اهمیت این موضوع مینویسد: «قدما و شاعران جاهلیت عرب بر فضیلت و شرف تشبیه در همهٔ زبانها اقرار کرده‌اند، تشبیه وضوح معنا را میافزاید و بر آن تأکید میکند» (مفتاح العلوم، ص ۲۴۸). تشبیه همانند قطبی است که معانی پیرامون آن امر دور میزنند (اسرارالبلاغه، ص ۱۶).

در خصوص کارکرد تشبیه برخی از بلاغیون این کارکرد را بیان حال مشبه میدانند و یا اینکه تشبیه «معنا را از نهران به ظهور میاورد، آنچه با فکر حاصل شده - اندیشه - را با آنچه فطرتاً میدانیم، به ما انتقال میدهد... معنای نامحسوس را آشنا میسازد و امر معقول را برای ما محسوس میکند» (الایضاح فی علوم البلاغه، ص ۳۳۱). دلایل بسیاری برای خلق تشبیه ذکر شده است اما در یک کلام مختصر میتوان گفت که «چون انسان از ماهیت و حقیقت بسیاری از امور واقف نیست و آن چیزها را نمیتواند تعریف کند، آنها را تشبیه میکند» (شعر بی دروغ شعر بی نقاب، ص ۶۷). بر اساس تعاریف، اهمیت و کارکردهای ذکر شده در خصوص تشبیه، میتوان این عنصر بیانی را دارای نقشی مؤثر و تعیین کننده در برجستگی و مخیل نمودن دیوان زیب‌النساء قلمداد کرد، که بیشترین کارکرد را در راستای ادبی ساختن کلام وی داشته است. در این تحقیق توصیفی - تحلیلی، تشبیهات به دو دستهٔ فشرده و گسترده جدا گردیده و تقسیم بندی شده است (سفر در مه، صص ۲۷۷-۲۶۱) و مقاله (تصویرآفرینی در مرزبان نامه، صص ۹۰-۸۵).

۱- ۲ تشبیه فشرده

تشبیهی که فقط مشبه و مشبه‌به در آن ذکر شده باشد و بصورت یک ترکیب اضافی مطرح میشود، تشبیه فشرده یا اضافهٔ تشبیهی نام دارد. که به لحاظ موجز بودن و فشرده‌گی دارای ارزش بلاغی بالا است زیرا، «ذهن شنونده و مخاطبش را برای دست یافتن به رابطهٔ طرفین تشبیه یا وجه‌شبه آن دو به جستجو و کوشش وا میدارد و قدرت تخیل او را در این جهت فعال مینماید» (واژه نامهٔ هنر شاعری، ص ۸۳). تشبیه بلیغ دارای ساختار نحوی کوتاهی میباشد، بهمین خاطر «از جهت ساخت گرایش بیشتری به استعاره دارند» (سیب باغ جان، ص ۱۰۳). استفاده از تشبیه بلیغ در کلام، نشان از مهارت شاعر یا نویسنده در بکارگیری معانی و مفاهیم متعدد درونی و بیرونی در قالب جملهٔ تشبیهی بسیار کوتاه دارد.

با توجه به محیط زندگی و شرایطی که زیب‌النساء در آن رشد کرده بود و تعصب دینی و سختگیری شدید پدرش، گزیده و مختصرگویی (تشبیه بلیغ) بهترین ابزار برای بیان حالات روحی و بیان احساسات درونی برای زنی محبوس در اتاقهای زرین قصر دولت گورکانی بوده است.

زیب‌النساء با بهره گرفتن از تشبیه فشرده توانسته است، تصاویر تشبیهی بسیار ساده و صمیمی را در قالب کمترین کلمات به شکلی زیبا و روشن بیان کند. این امر نشانگر خلاقیت و توانایی او در گنجاندن معانی بسیار در حداقل کلمات میباشد که سبب ایجاز شعرش نیز گشته است. از نظر بسامد، تشبیه فشرده در دیوان زیب‌النساء در ۷۶۰ مورد بکار رفته است که در مقایسه با تشبیهات گسترده رقم بالا و قابل توجهی میباشد.

– عناصر مشبیه به

زیب‌النساء در تشبیهات فشرده دیوان خود امور مختلفی از قبیل طبیعت، امور روزمره، جانداران و بزم و رزم را بعنوان مشبیه به بکار برده است که از این میان، عناصر طبیعی بالاترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. با این کاربرد، اشعار وی رنگ و بوی طبیعت را به خود گرفته است و این نشان از توجه و دقت او در پدیده‌های اطراف خود میباشد، چرا که شاعر «سبک هندی میان اجزاء طبیعت با روحیات و ذهنیات خود یک معادله برقرار میکند. در این شیوه، طبیعت در ذهن شاعر استحاله میشود و با این ذهنیت در اجزای طبیعت تصرفات خیالی صورت میدهد» (تصویر رمانتیک، مبانی نظری، ماهیت و کارکرد، ص ۱۵۶).

طبیعت: در تشبیهات فشرده دیوان زیب‌النساء، ۳۵۰ مورد از پدیده‌های طبیعی بعنوان مشبیه به قرار گرفته است. عناصری مانند: خورشید، کوه، باران، آتش، درخت، ماه، باغ، ابر، دریا و بهار... در سراسر دیوان شاعر پراکنده است. نمونه‌هایی از این عناصر ذکر شده در تشبیهات فشرده اشعار زیب‌النساء از این قرار میباشد:

بحر ناامیدی (۷/۲۲)، خورشید حسن (۴۹/۳۹)، گل رخسار (۴/۸۱)، سنبل گیسو (۴/۱۵۰)، سنگ ناکامی (۹/۲۰)، گرداب محبت (۶/۲۲۸)، غبار کینه (۱۹/۳۸۵)، مه حسن (۱۲/۳۹۷)، شب مو (۱/۴۱۴). برای مشاهده سایر نمونه‌ها: (ر. ک. دیوان: ۱۰/۹۸، ۱۰/۱۲۴، ۳/۱۵۷، ۱/۱۸۷، ۱۰/۲۷۴، ۲/۳۱۶، ۱/۳۸۷، ۱۲/۴۰۰ و ...).

زندگی و امور روزمره آن: عناصر روزمره -۱۵۱ مورد- که انسان در اجتماع و زندگی روزانه خود با آن سر و کار دارد، شامل مواردی از قبیل: مکان، خوراک، پوشاک، ابزارآلات و... میباشد. در ترکیبهای اضافی زیر این موارد مشاهده میشود:

چراغ عمر (۵/۲۵)، دامن وصل (۹/۵۲)، سفره همت (۳/۳۴۵)، آیینة مقصود (۲/۳۷۸)، شکر لب (۱۲/۳۸۷)، خانه صبر (۱۶/۴۱۱). برای مشاهده سایر موارد: (ر. ک. همان: ۵/۲۴، ۱/۱۰۹، ۵/۱۲۹، ۲/۱، ۲۹۳/۲۱۷، ۱۷/۳۸۰، ۳/۴۰۳ و ...).

بزم و رزم: در تشبیهات فشرده دیوان زیب‌النساء عنصر رزم با ۸۶ مورد بر عنصر بزم با ۶۹ مورد برتری یافته است. نکته قابل توجه در خصوص اینگونه مشبیه‌ها اینست که با وجود زندگی اشرافی و درباری زنی شاهزاده همچون زیب‌النساء میبایست عناصر بزم بر عناصر رزم غلبه میداشت، در

صورتیکه عکس این قضیه مشاهده میشود. شاید بتوان گفت که این موضوع نشانگر عدم رغبت شاعر به زندگی اشرافی است. احساس غم و غربت و تنهایی در شعر او ملموس است و در همان مواردی هم که عناصر بزم ذکر شده در کنار واژه‌هایی که دارای بار معنایی اندوه و ملال میباشد، آمده است:

ناوک ناز (۶/۷۶)، سپاه ناله و آه (۲/۱۷۲)، ساز سینه (۷/۱۸۷)، سرمه حیا (۱۲/۳۶۲)، تیغ زبان (۴/۳۶۳)، باده روزگار (۴/۳۸۶)، سنان نگه (۱۰/۴۱۳). برای مشاهده سایر نمونه‌ها: ر. ک. (دیوان: ۴/۷۳، ۷/۱۹۴، ۶/۲۰۶، ۴/۳۱۲، ۹/۳۳۰، ۱۱/۴۱۵ و...).

جانداران: در تشبیهات فشرده زیبالنساء عناصر جاندار به دو دسته انسان و حیوان تقسیم شده است: یوسف گل (۱/۳۲)، هندوی خال (۵/۴۱۴)، مرغ نشاط (۲/۶۷)، خنگ فکر (۴/۴۰۴). برای مشاهده سایر نمونه‌ها: (ر. ک. همان: ۸/۱۰۸، ۸/۱۲۷، ۲/۱۴۵، ۸/۲۵۸، ۵/۳۵۸ و...).

ساختمان تشبیهات فشرده

ساختمان تشبیهات فشرده در دیوان زیبالنساء نیز به دو دسته اصلی تقسیم میشود. الف) حسی به حسی، ب) عقلی به حسی:

الف) دسته اول، یعنی تشبیهات فشرده حسی به حسی، در اشعار زیبالنساء ۱۹۶ بار ذکر شده است و در جایگاه دوم قرار دارد. این نوع از تشبیه که «لازمه ایجاد آنها فعالیت ذهنی نویسنده برای برقراری ارتباط میان دو شیء ظاهراً بی‌ارتباط است - دارای ارزش هنری است و دلالت بر قدرت تخیل نویسنده در حوزه تصویرآفرینی دارد» (نگاهی به تصویرآفرینی در مرزبان نامه، ص ۸۹). در تشبیهات حسی به حسی، دریافت وجه‌شبه از خود ترکیب امکانپذیر است چرا که هر دو طرف تشبیه از طریق حواس پنجگانه قابل درک میباشد. چرا که «در سطح تشبیه حسی به حسی، مؤلف پوسته و لایه بیرونی امور را با هم مرتبط میبندد» (بلاغت تصویر، ص ۳۰۷). در دیوان اشعار زیبالنساء: جام ماه (۳/۲۴)، سحاب دیده (۵/۶۱)، کشتی دیده (۶/۱۷۷)، مشاطه صبا (۶/۱۵۳)، پرده زلف (۵/۲۲۷)، گل اشک (۳/۶۲)، شب مو (۴/۱۴). نمونه‌هایی از این نوع تشبیه میباشد. برای مشاهده سایر نمونه‌ها (ر. ک. دیوان: ۵/۲۹، ۶/۷۲، ۳/۱۰۳، ۴/۱۴۵، ۱۰/۱۶۴، ۶/۲۳۰، ۲/۳۴۷، ۴/۳۸۵، ۸/۴۱۵ و...).

ب) دسته دوم از تشبیهات فشرده که بیشترین بسامد - ۵۳۹ مورد - را به خود اختصاص داده است، مربوط به تشبیهات عقلی به حسی است. این نوع تشبیه منتزع از امور نامحسوس میباشد که نشان از توانایی و قدرت تخیل بالای شاعر دارد، چرا که تشبیه عقلی به حسی «عینیت بخشیدن و ملموس کردن مفاهیم ذهنی است» (سفر در مه، ص ۲۳۲). تعدادی از تشبیهات فشرده عقلی به حسی در دیوان اشعار زیبالنساء عبارت است از: دفترهای عصیان (۴/۲۵)، کشور دیوانگی (۱/۸۸)،

بستان تمنا (۶/۱۷۴)، خرمن پندار (۶/۳۲۲)، ابر کرم (۶/۴۱۲). برای مشاهده نمونه‌های بیشتر (ر. ک. دیوان: ۴/۵۰، ۹/۹۶، ۹/۱۳۲، ۸/۱۵۸، ۷/۲۰۸، ۸/۲۵۷، ۴/۲۸۹، ۱/۳۷۲، ۷/۴۱۳ و...).

۲-۲ تشبیه گسترده

هر تشبیه‌ی که خارج از ساختار تشبیه بلیغ یا همان «تشبیه فشرده» قرار دارد، تشبیه گسترده نامیده می‌شود. در دیوان اشعار زیب‌النساء، تشبیه گسترده از نظر بسامد و کارکرد و اهمیت در جایگاه دوم قرار دارد. این نوع تشبیه بیشتر در جهت خلق تصاویر متعدد و برای بیان مفاهیم و اندیشه‌های ذهنی باز مورد استفاده قرار گرفته است.

مشبه‌به و تازگی در آن

مشبه‌به یکی از ارکان تشبیه است که نقش بسیار مهم و تعیین کننده در نو بودن یا ابتدال تشبیه دارد. یکی از موارد ذکر شده در اغراض تشبیه «بیان نادرگی و کمیابی مشبه‌به می‌باشد، برای این منظور از مشبه‌به‌ای بهره می‌گیرند که نادر و گاه ممتنع و محال باشد» (بلاغت تصویر، ص ۹۲). همچنین اخذ وجه شبه از مشبه‌به صورت می‌گیرد، تازگی مشبه‌به سبب می‌شود تا «میزان حدس مخاطب تقلیل پیدا کند یا در برخی موارد به صفر برسد» (کلیات سبکشناسی، ص ۶۳). مشبه‌به بکار رفته در شعر هر شاعر، محصول دنیای اطراف و همچنین نگرش و دید و اندیشه ذهنی او می‌باشد و میزان غرابت و یا تکراری بودن مشبه‌به به قدرت پردازش و قوه تخیل و ذهن نوجوی شاعر و یا بی‌اهمیت بودن و تقلید از خلاقیت‌های دیگران بستگی دارد. در تشبیهات زیب‌النساء از مشبه‌به‌های دور از ذهن استفاده شده که زیبا و خیال‌انگیز و از ساخته‌های ذهن خود شاعر و از تکرار بیرون و بسیار غریب مینماید، بعنوان مثال وی در بیت زیر:

منم که پرتو خورشید، دود آه من است چراغ شام ابد، آه صبحگاه من است

(دیوان: ۴/۱۰۵)

در مصراع نخست، شاعر پرتو خورشید را به دود آه و نیز در مصراع دوم چراغ شام ابد را به آه صبحگاه خود تشبیه کرده است. وجه شبه گرمی و سوزناکی و شدت تأثیر و تأثر می‌باشد. همانگونه که ملاحظه می‌شود، دریافت مشبه‌به‌ها برای مخاطب مشکل است و ذهن خواننده درگیر می‌شود و نیاز به دقت و زمان بیشتر برای در کنار هم گذاشتن این عناصر و بدست آوردن تصویر واحد و قابل پذیرش، وجود دارد. در بیتی دیگر:

نالۀ زار دلم چون به اثر کار نساخت همچو فریاد، دل آزرده و محزون رفتم

(دیوان: ۱۲/۲۷۹)

تشبیه خود شاعر و یا انسان به فریاد بسیار بدیع و بعید است، شاعر با قرار دادن دل‌آزردگی و محزونی بعنوان وجه شبه برای فریاد و انسان، ذهن را متقاعد کرده که بین مشبه و مشبه‌به ارتباط وجود دارد، خواننده با مشاهده چنین مشبه‌به ارزشمندی، بی‌شک شاعر را مورد تحسین قرار خواهد

داد. با اینکه شعر شاعر ساده و روشن است، اما وی با انتخاب مشابهه زیبا توانسته به جنبه هنری و قوت اشعارش بیفزاید.

وجه‌شبه

یکی از ارکان اصلی تشبیه وجه شبه می‌باشد که «عامل اصلی و اساسی فعال نمودن ذهن خواننده و مشارکت دادن وی در جریان آفرینش است» (نقش تشبیه در دگرگونی سبکی، ص ۹۱). وجه شبه مهمترین بحث در تشبیه است، چرا که بیان حال مشابه توسط وجه شبه صورت گرفته و تازگی و زیبایی مشابهه در گرو وجه‌شبهی است که مورد استفاده قرار می‌گیرد. برخی از بلاغیون بر این عقیده هستند که «مانروی - وجه‌شبه - جان تشبیه است. آفرینش هنری در تشبیه باز بسته به مانروی است... مانروی را میتوان بنیادترین پایه تشبیه شمرد» (زیباشناسی سخن پارسی، ص ۴۷). در تشبیهاتی که وجه‌شبه ذکر میشود، جایی برای مشارکت مخاطب وجود ندارد، بهمین خاطر تشبیه بدون ذکر وجه‌شبه مورد پسند می‌باشد چون «هنگامی که ذهن کوشش خود را انجام داد و به نتیجه رسید، لذتی خاص میبرد، البته در صورتیکه وجه‌شبه ذکر شود، این کوشش چندان کوششی به حساب نمی‌آید بلکه نوعی ارائه مستقیم خواهد بود» (صورخیال در شعر فارسی، ص ۷۱). در هر صورت ذکر یا عدم ذکر وجه‌شبه چیزی از ارزش هنری و جایگاه مهم آن در میان ارکان تشبیه نمی‌کاهد، چرا که وجه‌شبه «مبین جهانبینی و وسعت تخیل شاعر است و در نقد شعر بر مبنای وجه‌شبه است که متوجه نوآوری یا تقلید هنرمند می‌شویم» (بیان، ص ۱۰۱).

تشبیه مفصل

در دیوان زیب‌النساء ۱۱۸ مورد تشبیه مفصل وجود دارد که فراوانی تشبیهات مفصل سبب شده تا زیبایی و لطافت و روانی شعرش آشکار شود. این موضوع از ارزش بلاغی اشعار شاعر نکاسته، چرا که هدف از تشبیه، صرفاً پایبندی به تعاریف و نظرات بلاغیون نمی‌باشد، بلکه نگاه هنری و نو به جهان اطراف و پیوند بین امور و پدیده‌هاست که مورد توجه قرار می‌گیرد، خواه وجه‌شبه ذکر و یا حذف گردد. در بیت زیر:

پی به کنهت چون برم یا رب کز بی دانشی عقل حیران مانده چون طفل دبستان در قفس
(دیوان: ۸/۲۵۴)

دقت و تخیل شاعر سبب گشته تا امری عقلی به امری حسی تشبیه شود و این تصویر زیبا شکل بگیرد. شباهت بین عقل و طفل دبستان تخیلی است، اما وجه‌شبه ایجاد شده وقوع این اتفاق را ممکن ساخته و تشبیهی قریب خلق شده است. ذکر وجه‌شبه، در عینحال که باعث پذیرش سریع شباهت ایجاد شده گشته، همچنین مانع سردرگمی و درنگ طولانی مخاطب شده است، چراکه در خوانش آغازین شباهتی بین طفل و عقل احساس نمیشود. جهت مشاهده سایر نمونه‌ها از تشبیه

جایگاه و تحلیل تشبیه در دیوان زیب‌النساء مخفی هندوستانی ۳۶۷/

مفصل (ر. ک. دیوان: ۳/۲۲، ۵/۳۸، ۴/۴۶، ۲/۷۱، ۲/۱۴۵، ۴/۱۸۶، ۲/۲۳۸، ۱۲/۲۷۲، ۳/۲۹۸، ۶/۳۲۰، ۱/۳۹۳، ۷/۴۱۸ و...).

وجه‌شبهه و استخدام

استخدام در بحث تشبیه از جایگاه ویژه و مهمی برخوردار است. این صنعت نشان دهنده اوج تسلط و وسعت دید و قدرت تخیل شاعر می‌باشد. وجه‌شبهی که دارای استخدام است، در ارتباط با مشبهه یک معنی و در ارتباط با مشبهه معنی دیگری دارد. استخدام در وجه‌شبهه موجب فعالیت بیشتر ذهن خواننده شده و لذت او را از یافتن معنی متعدد و خلاف انتظار دو چندان می‌کند، زیرا «کشف ارتباط وجه‌شبهه، با «مشبهه» و «مشبهه» بدلیل ابهام موجود در کلمه به تأخیر می‌افتد» (بررسی وجه‌شبهه در کلیات شمس، ص ۵۸). وجه‌شبهه استخدام در تشبیهات مفصل مورد استفاده قرار می‌گیرد که علاوه بر نو بودن از هنریترین نوع وجه‌شبهه محسوب می‌گردد.

وجود تشبیهات مفصل در دیوان زیب‌النساء موجب گشته تا وی نیز از وجه‌شبهه استخدام در تشبیهات خود استفاده کند. کاربرد این صنعت سبب زیبایی و خیال‌انگیزی اشعار زیب‌النساء گشته و نشان از مهارت و قدرت تخیل او دارد، بعنوان مثال در بیت زیر:

شربت تشنه لبان جز لب شیرین تو نیست این دهانت ز ازل حبّ نبات آمده است
(دیوان: ۲/۷۱)

در هر دو مصرع وجه‌شبهه استخدام بکار رفته است، چرا که در هر مصرع یک تشبیه جداگانه وجود دارد که هر کدام دارای صنعت استخدام می‌باشند. در هر دو تشبیه «شیرینی» وجه‌شبهه است که در مصرع نخست در ارتباط با شربت (مشبهه)، حسی و معنای حقیقی دارد و در ارتباط با لب شیرین (مشبهه)، معنای مجازی لذت را دارد. در مصرع دوم شیرینی در ارتباط با دهان (مشبهه)، عقلی و مجازاً معنای سخنان شیرین، و در ارتباط با حبّ نبات (مشبهه)، حسی و معنای حقیقی دارد. و در جایی دیگر می‌گوید:

چون سبزه نو خاسته در دامن صحرا از شبنم احسان تو در نشو و نمایم
(دیوان: ۱/۳۹۳)

در بیت فوق از ترکیب‌بندها، وجه‌شبهه «در نشو و نمابودن» است، که در ارتباط با سبزه نوخاسته به معنی حسی طراوت و در حال رشد بودن است و در رابطه با مشبهه مضمّر (من) و با توجه به تشبیه بلیغ، شبنم احسان، در معنای مجازی رشد و ارتقاء و گرمی بودن به خاطر احسان و توجه ممدوح می‌باشد. برای مشاهده سایر موارد (ر. ک. همان: ۱/۲۳، ۴/۴۳، ۸/۴۷، ۳/۶۰، ۲/۷۸، ۶/۷، ۱۱۷/۹۶، ۴/۱۷۲، ۳/۱۷۵، ۵/۲۶۵، ۲/۲۹۳، ۸/۳۶۵، ۹/۳۷۱ و...).

تشبیه مجمل

در این نوع تشبیه شاعر از ذکر وجه‌شبه خودداری میکند و مخاطب برای کشف رابطهٔ مشبه و مشبه‌به وادار به کوشش میشود و لذتی مضاعف از نتیجهٔ این تلاش ذهنی برای مخاطب حاصل میشود. در تشبیهات مجمل زیب‌النساء، با کمی دقت به وجه‌شبه پی برده میشود، زیرا شعر او بقدری روان و در عینحال زیبا است که حتی عدم حضور وجه‌شبه، شعرش را دچار پیچیدگی و یا ابهام در فهمیدن و ایجاد پیوند در طرفین تشبیه، نکرده است. بعنوان مثال در بیت زیر:

بیا در چشم من چون دیده جا کن که بی‌تو مردمک را جا نباشد
(همان: ۲/۱۹۳)

بار معنایی و تشبیهی در مصرع اول بیت است؛ دیده، در این بیت به معنی نور چشم و بینایی، بعنوان مشبه‌به و معشوق بعنوان مشبه(مضمّر)، قرار گرفته است. بنابراین وجه‌شبه، ارزشمند بودن میباشد، چرا که مخاطب با اندکی تأمل در مییابد که نور چشم و معشوق جزو ارزشمندترین دارائی هر شخصی محسوب میشود. وجه‌شبه تخیلی و زاویهٔ تشبیه قریب، و ساختمان تشبیه مفرد به مفرد است. برای مشاهدهٔ سایر نمونه‌ها (ر. ک. همان: ۲/۲۲، ۱۱/۸۳، ۱/۱۱۱، ۳/۱۴۵، ۹/۱۹۵، ۷/۲۶۱، ۹/۳۱۲، ۱۶/۳۶۱، ۱/۳۹۴ و...).

اشکال تشبیه

در بحث اشکال تشبیه، که بحثی فرعی است، انواع تشبیه از لحاظ شکل ظاهری مورد بررسی قرار میگیرد و این بررسی شامل مواردی از قبیل نظم و ترتیب قرار گرفتن مشبه و مشبه‌به‌ها، تعدد مشبه و مشبه‌به، پنهان یا آشکار بودن تشبیه، برتری مشبه بر مشبه‌به میباشد. زیب‌النساء در اشعار خود تقریباً از تمامی اشکال مهم تشبیه استفاده کرده است:

تشبیه جمع

برای یک مشبه، چند مشبه‌به وجود دارد و مخاطب با تعدد تصویر رو به رو است:
بنازم زلف خوبان را که بهر سایه افکندن گهی سنبل شود بر رو گهی بال هما گردد
(دیوان: ۱/۱۶۴)

شاعر زلف خوبان را یکبار به سنبل و بار دیگر به بال هما تشبیه کرده است. برای مشاهدهٔ سایر نمونه‌ها(ر. ک. همان: ۲/۲۹، ۲/۷۸، ۱۰/۲۶۷، ۹/۳۱۲، ۱۰/۴۰۷ و...).

تشبیه مفروق

در این شکل از تشبیه، بطور معمول دو یا چند تصویر وجود دارد که این امر منجر به تنوع تصاویر حاصل از تشبیه در ذهن میگردد. بعنوان مثال در بیت زیر:

گرم غضب گر نه‌ای، چهره چو عناب چيست نيست گرت قصد ما، زلف چو قلاب چيست
(همان: ۹/۱۱۴)

جایگاه و تحلیل تشبیه در دیوان زیب‌النساء مخفی هندوستانی ۳۶۹/

شاعر هر مشبه را با مشبه‌به خود ذکر کرده است. چهره به عناب و زلف به قلاب تشبیه، و دو تصویر از بیت فوق حاصل شده است. برای مشاهده موارد سایر (ر. ک. همان: ۴/۶۸، ۵/۱۳۳، ۶/۱۶۵، ۹/۱۹۵، ۲/۳۴۷).

تشبیه تفضیل

در تعریف تشبیه تفضیل از رشید و طواط چنین آمده است که: «این صنعت چنان باشد که شاعر چیزی را به چیزی مانند کند، باز از آن برگردد و مشبه را بر مشبه‌به ترجیح و تفضیل نهد» (حدائق‌السحر فی دقائق‌الشعر، ۵۰). تشبیه تفضیل یکی از راههای نو کردن تشبیه است و در آن آشنایابی و نوعی هنجار شکنی رخ میدهد زیرا «مشبه را که باید در معنی تشبیه از مشبه‌به ضعیفتر باشد، به وجهی قویتر نشان دهند و او را از مشبه‌به بالاتر تصور کنند» (آیین سخن، ص ۴۲). این شکل از تشبیه دارای ارزش هنری و زیباشناسی بسیار میباشد. زیب‌النساء هم از این تشبیه برای نو کردن تشبیهات مبتدل و کلیشه‌ای استفاده کرده است که نمونه اعمال شده این روش در بیت زیر مشاهده میگردد:

این چه خوی است که در هم شده بازار گلاب وین چه بوی است که برهم زن مشک ختن است
(دیوان: ۱۰/۹۹)

شاعر عرق معشوق را بر هم زنده بازار گلاب و بوی او را برهم زنده اعتبار مشک ختن میداند، برای مشاهده سایر موارد (ر. ک. دیوان: ۲/۴۲، ۵/۱۵۶ و ...).

تشبیه مضمّر

در این شکل تشبیه، ظاهراً با ساختار تشبیهی مواجه نیستیم اما گوینده بطور ضمنی در کلام خود تشبیه بکار برده است، و «ذهن مخاطب بیشتر به جست‌وجو میپردازد و ارتباط را با دقت دنبال میکند» (معانی و بیان، علوی‌مقدم و اشرف‌زاده: ص ۱۱۱). در بیت زیر: باید گذاشت در خم یاران ذخیره عمر باشد که گردش چرخ فرصت دهد شما را
(همان: ۵/۲۲)

شاعر بطور مضمّر باقیمانده عمر را به شراب تشبیه کرده است. همانطور که شراب را برای ذخیره در خم نگه میدارند، عمر را نیز همچون شراب باید در خم نگه داشت تا شاید چرخ فرصتی دهد و از آسیب و گزند و تمام شدن لحظات باقیمانده آن جلوگیری شود. برای مشاهده نمونه‌های دیگر این شکل از تشبیه (ر. ک. همان: ۷/۳۷ و ...).

تشبیه مشروط

در تشبیه مشروط خلق تشبیه در گرو شرطی است که در بیت ذکر میگردد و با اداتی از قبیل اگر یا گر، این شرط به وجود میاید. :
نشو و نما چو سبزه‌ام از خاک بردمدم یابد اگر ترشح آب و هوای عشق

(همان: ۱۰/۲۶۶)

تشبیه من شاعر به سبزه، مشروط به ترشح آب و هوای عشق شده است. برای مشاهده سایر موارد (ر. ک. همان: ۹/۳۴۶، ۱۹/۳۵۷، ۸/۳۶۱، ۸/۳۶۵، ۹/۳۷۱ و ...).

۳- ایستایی و پویایی تشبیه

شعر هر شاعری مبین نگاه و میزان تکاپوی ذهنی او در دنیای بیرون و درون وی است. برخی از شاعران از محسوسات و دنیای طبیعت فاصله نمیگیرند و در واقع شعرشان رنگ حس و طبیعت دارد و شعری که این دو مقوله در آن موج میزند، تحرک و پویایی بطور چشمگیری در آن ملموس است؛ برای اینکه محسوسات و طبیعت؛ زندگی، جنب و جوش، رنگ و حرکت را با خود به همراه دارد و تصویر ارایه شده، زنده و جاری است. دسته‌ای دیگر از شاعران به امور انتزاعی و درونی و نیز تشبیهات کوتاه و فشرده گرایش بیشتری دارند که این امر موجب ایستایی تشبیهات موجود در شعر آنان میشود. اگرچه این شاعران نیز کاملاً امور طبیعی و حسی را از شعر خود حذف نمیکنند اما حضور این عناصر در شعر آنان در حاشیه قرار میگیرد.

در بررسی انجام شده در تصاویر تشبیهی زیبالنساء و با توجه به ویژگیهایی که محققان برای پویایی و ایستایی تصاویر شعری بیان میکنند (صورخیال در شعر فارسی، صص ۲۵۰-۲۶۶)، تشبیهات زیبالنساء در گروه تصاویر ایستا و آرام قرار میگیرد به دلیل:

الف- کاربرد فراوان تشبیهات فشرده: یکی از ویژگیهای تصاویر تشبیهی ایستا، فراوانی تشبیهات فشرده میباشد. زیبالنساء در اشعارش از تشبیهات فشرده و ترکیبات اضافی بیشتر استفاده کرده است. در مجموع دیوان وی ۹۵۸ تشبیه وجود دارد که از این میان ۷۶۰ مورد تشبیه فشرده و تنها ۱۹۸ مورد تشبیه گسترده است که این خود یکی از عوامل اصلی ایستایی تصاویر تشبیهی در اشعار اوست.

ب- استفاده از ردیفهای فعلی و اسمی: فراوانی کاربرد ردیفهای فعلی و اسمی یکی دیگر از ویژگیهای تصاویر تشبیهی ایستا میباشد (صورخیال در شعر فارسی، صص ۲۲۵). این ویژگی که موجب کاهش تحرک تصاویر تشبیهی میگردد، در دیوان زیبالنساء به کرات مشاهده میشود. برای نمونه ردیفهای فعلی: ریخت (ص ۶۴/۶۶)، برنخاست (۷۰/۶۵)، خواهد بود (۲۱۳/۲۹۶)، برآید (۳۱۹/۲۲۷) و... . ردیفهای اسمی: صبح (۲۰۳/۱۵۳)، صبح (۱۵۴/۲۰۴)، زلف (۲۶۵/۳۸۰)، آتش (۲۵۹/۳۷۰)، قفس (۳۶۱/۲۵۴) و...

ج- اندک بودن تعداد تشبیهات مرکب و نو: از آنجاییکه تشبیه مرکب دارای تعدد تصویر و دامنه وسیع وجه شبه میباشد، وجود اینگونه تشبیه سبب تحرک و پویایی تصویر ارائه شده میگردد. همچنین نوآوری در خلق تصاویر تشبیهی که نشان دهنده تخیل قوی و ذهن پویای شاعر است،

تشبیه را از حالت ابتذال و کهنگی درآورده، تبدیل به تصویری نو میکند و این خود باعث پویایی تشبیه میشود. در بررسی انجام شده در دیوان اشعار زیب‌النساء، تنها یک مورد تشبیه مرکب مشاهده گردید. همچنین در زمینه آرائه تشبیهات نو و ابتکاری، نوآوری و خلاقیت چندان از این شاعر به چشم نمیخورد و این دو عامل بر ایستایی تشبیهات شعر وی افزوده است.

نتیجه‌گیری

یکی از مهمترین عناصر بلاغی دیوان زیب‌النساء هندوستانی (مخفی) کاربرد تشبیه میباشد. وی در دیوان خود بیشترین توجه را به تشبیه فشرده داشته است و از طرفین تشبیه عقلی به حسی و انواع اضافه‌های تشبیهی خصوصاً اضافه تلمیحی استفاده کرده است. در میان عناصر مشبه‌به، طبیعت نمود بیشتری دارد. در تشبیهات گسترده او که بسامد کمتری نسبت به نوع فشرده دارند، تشبیه حسی به حسی بیشتر مورد توجه وی قرار داشته است. از میان انواع اشکال تشبیه گسترده، تشبیه تفضیل و مضمیر نسبت به سایر اشکال زیباتر و درخشانتر میباشد. همچنین او با استفاده از تشبیهات مفصل فراوان از وجه‌شبه استخدام نیز بهره برده است. نوآوری و ابتکار اندک شاعر در زمینه خلق تصاویر تشبیهی و نیز انگشت شمار بودن تشبیهات مرکب و کاربرد فراوان تشبیهات فشرده و فراوانی کاربرد ردیفهای فعلی و اسمی موجب ایستایی تشبیهات وی شده است. تصاویر تشبیهی در دیوان زیب‌النساء ساده و صمیمی است که این امر نشانگر خلاقیت و هنر وی در خلق تصاویر تشبیهی زیبا و روان میباشد، در واقع بدین وسیله وی توانسته است از پیچیدگی و ابهام افراطی رایج میان شعر شاعران سبک هندی در عناصر خیال و سایر موارد، دوری کند و نباید که این ساده‌گرایی، حمل بر ناتوانی وی در کاربرد تشبیهات مبهم و تصاویر مرکب و متعدد و دور از ذهن و اندیشه شود.

۱- انواع تشبیه در دیوان زیب‌النساء

نوع	فشرده	گسترده
بسامد	۷۶۰	۱۸۹
درصد	۷۹/۳۳	۲۰/۶۶

۲- جدول بسامد عناصر مشبه‌به در تشبیهات فشرده دیوان زیب‌النساء

عنوان	طبیعت	زندگی و امور روزمره آن	بزم	رزم	انسان	حیوان
بسامد	۳۵۰	۱۵۱	۶۹	۸۶	۵۲	۲۴
درصد	۴۶/۰۵	۱۹/۸۶	۹/۰۷	۱۱/۳۱	۶/۸۴	۳/۱۵

۳- طرفین تشبیه در تشبیهات فشرده

نوع	حسی به حسی	عقلی به حسی
بسامد	۱۹۶	۵۴۵
درصد	۲۵/۷۸	۷۱/۷۱

۴- جدول تشبیهات مفصل، مجمل، مؤکد و مرسل در دیوان زیب‌النساء

نوع	مجمل	مفصل	مؤکد	مرسل
بسامد	۶۰	۱۱۸	۶۹	۱۰۴
درصد	۳۰/۳	۵۹/۵۹	۳۴/۸۴	۵۲/۵۲

۵- اشکال تشبیه در دیوان زیب‌النساء

نوع	مفروق	جمع	مشروط	مضمّر	تفضیل
بسامد	۶	۱۳	۶	۳	۴
درصد	۳/۰۳	۶/۵۶	۳/۰۳	۱/۵۱	۲/۰۲

منابع و مأخذ

- ۱- «نگاهی به تصویرآفرینی در مرزبان‌نامه»، پورنامداریان، تقی، (۱۳۵۷)، به کوشش محمد روشن، هشتمین کنگره تحقیقات ایرانی «دفتر نخست: بیست و پنج خطابه»، تهران: بنیاد فرهنگستان‌های ایران، صص ۱۲۷-۸۴.
- ۲- المعجم فی معاییر اشعار العجم، رازی، شمس قیس، (۱۳۷۳)، به کوشش سیروس شمیسا، تهران: فردوس.
- ۳- معالم‌البلاغه، رجایی، محمد خلیل، (۱۳۷۶)، چ ۴، شیراز: مرکز نشر دانشگاه شیراز.
- ۴- «نقش تشبیه در دگرگونی سبکی»، رضایی جمکرانی، احمد، (۱۳۸۴)، دو فصل‌نامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، دوره جدید، شماره پنجم، صص ۱۰۰-۸۵.
- ۵- تاریخ ادبیات ایران، رپیکا، یان، (۱۳۸۲)، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: سخن.
- ۶- شعر بی‌دروغ شعر بی‌نقاب، زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۱)، چ ۱، تهران: علمی.
- ۷- مفتاح‌العلوم، سکاکی، ابویعقوب یوسف بن محمد، (۱۴۲۰)، بیروت: دارالکتب علمیه.
- ۸- شاعر آینه‌ها، شفیعی کدکنی، محمد رضا، (۱۳۷۹)، چ ۵، تهران: آگاه.
- ۹- صورخیال در شعر فارسی، _____، (۱۳۸۶)، چ ۱۱، تهران: آگاه.
- ۱۰- کلیات سبک‌شناسی، شمیسا، سیروس، (۱۳۷۳)، تهران: فردوس.

- ۱۱- بیان، _____، (۱۳۹۰)، چ ۱ از ویراست چهارم، تهران: میترا.
- ۱۲- آیین سخن، صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۷)، چ ۱۹، تهران: ققنوس.
- ۱۳- معانی و بیان، علوی مقدم، محمد، اشرف زاده، رضا، (۱۳۷۹)، چ ۲، تهران: سمت.
- ۱۴- «حیات زیب‌النساء مخفی در پرتو کلامش»، علیخان، زیب‌النساء، (۱۳۸۰)، پژوهش زبان‌های خارجی، شماره ۱۱، صص ۱۴۵-۱۳۳.
- ۱۵- نقد ادبی در سبک هندی، فتوحی رود معجنی، محمود، (۱۳۸۵)، چ ۱، تهران: سخن.
- ۱۶- بلاغت تصویر، _____، (۱۳۸۹)، چ ۲، تهران: سخن.
- ۱۷- «تصویر رمانتیک، مبانی نظری، ماهیت و کارکرد»، _____، (۱۳۸۴)، فصل‌نامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۹ و ۱۰، صص ۱۸۰-۱۵۱.
- ۱۸- زن از کتیبه تا تاریخ، فرخ زاد، پوران، (۱۳۷۸)، ج ۱، تهران: زریاب.
- ۱۹- العمده فی محاسن الشعر و آدابه قیروانی، ابن رشیق، (۱۹۸۸)، بیروت: دارالمعرفه.
- ۲۰- دویت و یک غزل صائب، کریمی (امیری فیروز کوهی)، امیربانو، (۱۳۸۱)، چ ۸، تهران: زوآر.
- ۲۱- زیباشناسی سخن پارسی، کزازی، جلال الدین، (۱۳۶۸)، تهران: مرکز.
- ۲۲- سفر در مه _____، (۱۳۸۱)، چ ۱، تهران: نگاه.
- ۲۳- از معنا تا صورت، محبتی، مهدی، (۱۳۹۰)، ج ۲، چ ۲، تهران: سخن.
- ۲۴- دیوان، مخفی هندوستانی، زیب‌النساء بیگم، (۱۳۸۱)، تحقیق و بررسی مهیندخت صدیقیان و ابوطالب میر عابدینی، چ ۱، تهران: امیرکبیر.
- ۲۵- «تأثیرپذیری زیب‌النساء مخفی از حافظ»، مشهدی، محمد امیر، (۱۳۸۶)، مجله زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال پنجم، صص ۱۵۲-۱۲۳.
- ۲۶- یاد یار مهربان، ملا احمد، میرزا، (۱۳۸۰)، تهران: توس.
- ۲۷- واژه‌نامه هنر شاعری، میرصادقی، میمنت، (۱۳۷۳)، چ ۱، تهران: انتشارات کتاب مهناز.
- ۲۸- حدائق السحر فی دقائق الشعر، وطواط، رشید، (۱۳۶۲)، به تصحیح عباس اقبال، تهران: سنائی و طهوری.
- ۲۹- جواهرالبلاغه، هاشمی، احمد، (۱۳۸۸)، ترجمه حسن عرفان، ج ۲، چ ۸، قم: بلاغت.
- ۳۰- «بررسی وجه‌شبه در کلیات شمس» _____ و ماحوزی، امیرحسین، (۱۳۸۷)، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۵۹، شماره ۱۸۶، صص ۶۴-۴۱.
- ۳۱- تقوی، نصرالله، (۱۳۱۷)، هنجار گفتار، تهران: مجلس.
- ۳۲- اسرارالبلاغه جرجانی، عبدالقاهر، (۱۳۶۶)، ترجمه جلیل تجلیل، تهران: دانشگاه تهران.
- ۳۳- الايضاح فی علوم البلاغه، خطیب قزوینی، جلال الدین محمد بن عبدالرحمن، (۱۴۰۰)، بیروت: منشورات دارالکتب اللبنانی.

- ۳۴- سیبِ باغِ جان، خلیلی جهانتیغ، مریم، (۱۳۸۰)، چ ۱، تهران: سخن.
- ۳۵- نگاهی به صائب، دشتی، علی، (۱۳۶۴)، چ ۳، تهران: اساطیر.
- ۳۶- خانه‌ام ابری است،-----، (۱۳۷۷)، چ ۱، تهران: سروش.